

Данијела М. Поповић Николић¹

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департаман за српску и компаративну књижевност

ТИ СЕ МАНИ КРАЈЕВИМА КАО СУНЦЕ НЕБЕСИМА: МОТИВ ПУТА И ПУТОВАЊА У ТУЖБАЛИЦАМА

Abstract: This paper deals with the motif of the path and journey in oral elegies. It points to the traditional poetic images and formulaic expressions that have come into being as a reflection of general archaic ideas about life and death. The objective of this paper is to show how metaphors in elegies (death – path) have a protective, along with the aesthetic, function. Using them, as well as certain rituals, the deceased is protected from the forces threatening to endanger the crossing of his soul to its final resting place – the world of ancestors.

Key words: the dirges, path, journey, funeral rites, metaphoric substitution, metaphor

Основу погребних манифестација чине древне митолошко-религиозне представе о човековом животу, смрти и наставку егзистенције у новом облику, у другачијем времену и простору. Конституисан око једне од кључних тачака животног циклуса – завршетка живота, погребни обред старих индоевропских народа у основи је представљао активност којом се обезбеђивало покојничково превазилажење (преминути) граничног простора између света живих и света мртвих, његово коначно смирење (покојник) и трајно постојање у оностраном. Иако овај обред, као и други припадајући тзв. обредима прелаза (рођење, венчање), има у својој структури све кључне сегменте (одвајање – rites de séparation, прелаз и изолацију – periodes de marge и пријем – rites d'agregation, Loma 2005: 19), Ван Генеп најразвијенијим сматра управо управо обредне манифестације прелазног периода којима се „обезбеђује пријем покојника у свет мртвих” (Van Genep 2005: 168).

1 danijela.popovic@filfak.ni.ac.rs

2 За разлику од доживљаја смрти као природног окончања човековог животног века, престанком виталних функција изазваног различитим узроцима, у архаичној свести доминантна је представа смрти као персонификованог актера који, долазећи из света мртвих, насилно продире у просторе живих, прекида човеков живот и оваплоћује се у њему самом (Vajburin 1993: 103–104).

У митолошко-религиозним представама древних народа (поред осталих и Словена) улазак смрти у просторе живота² активира свест о посебном времену и радњама које за циљ имају успостављање нарушене равнотеже. Она подразумева оштро разграничење светова и њихових становника: живи припадају једном, мртви другом свету. Амбивалентна позиција коју има преминули (смрт га чини нечистим и опасним, с једне стране, сакралним и блиским, с друге) условљава специфичан однос заједнице према њему:

„И обични мртви, наши сродници, наша околина, познати и непознати мртваци, демони су. Душе покојника могу бити, како када, и добри и зли демони, али и они најбољи нервозни су и осетљиви, и неодржива туга за животом чини да су пакосни и завидљиви; то нарочито важи за душе оних који су умрли не испунивши дужности или не искусивши живот. [...] Отуда је у нашем интересу да према мртвацу будемо неповерљиви, да избегавамо додир с њим, и, у сваком случају, да му спречимо повратак” (Џајкановић 1994а: 63).

Маркиран демонским, оностраним, он је опасност и зато према њему треба показати поштовање, учинити га благонаклоним³ или се дистанцирати од њега, чак показати агресију (спаљивањем, одсецањем делова тела, пробадањем и слично). Насупрот томе, осећање блискости и туге због губитка условљава потребу изражавања бриге, нежности и љубави. Општа тенденција обреда (свих његових компонената, укључујући и вербалну коју представља тужбалица) усмерена је ка замени реалне, стварне смрти, трансформисаном, ритуално преображеном (Седакова 1983: 204). Отуд се смрт у представама и обреду одређује као путовање преминулог у други свет.⁴ Пут представља основу сахране као прелазног обреда, његовим се савладавањем остварује коначна и дефинитивна трансформација покојника из свог у туђег, превазилази опасно и хаотично сједињавање сфера живота и смрти (Nevskaја 1990: 137; Nevskaја 1980: 228–229). Замена једне димензије другом подразумевала је, поред савладавања дистанце између њих, и одговарајућу припрему актера (покојника који се заправо доживљава као објекат, не субјекат ритуала, Торогов 1987: 16). Одвајање од заједнице живих представљало је почетак пута, а пријем у нову димензију његов крај:

3 Тужилице се обраћају покојнику најчешће тако што га моле, истичу његове добре особине и изузетан значај који има за породицу, ласкају му, понекад благо коре или грде, али и једно и друго има за циљ успостављање контроле над његовим „поступцима”, над доласком и одласком мртвих (Agukask 2011: 138).

4 Материјалне потврде оваких веровања могу се запазити у подизању гробова крај путева (у српској традицији, реч је о крајпуташима), било да су они само кенотафи или места на којима су сахрањена тела преминулих и страдалих (Џајкановић 1994b: 49–50; Зећевић 1982: 71; видети и: Вајбурин 1993: 105)

„Покојник мора прећи одређени пут, а живи су дужни да га опреме како свакодневним (одећа, храна, оруђе) тако и магијско-религијским потрештинама (амајлије, пропуснице, лозинке), који треба да му омогуће, баш као живом путнику, безбедан пут или прелаз, као и пријазан пријем” (Van Geneer 2005: 177).

Само потпун прелазак тога пута и потпуна припадност покојника новом свету гарантовали су немогућност његовог повратка те безбедност покојника и његових најближих (Вајбурин 1993: 105). Ако се нарушавала законитост обредног деловања, пут се прекидао и покојникова душа се или враћала, угрожавајући живе (вампири, живи мртави), или заувек лутала, не налазећи смирење и спокој.

Тужбалице су тесно повезане са погребним обредом (Pentikäinen 1997: 481)⁵ те је тема смрти је и у њима обликована у складу са архаичним представама и потребама обреда. Језик тужбалице, као најзначајнији учесник митопоетског стваралаштва, проистиче непосредно из ритуала (Торгов 1987: 10; Sedakova: 1983: 204). У њеном „тексту” реално постојање и деловање смрти апстрахује се и негира сликама које припадају свету живих (одлазак у сватове, на бојиште, саборовања, „кроз градове”, одлазак у трговину, на посао). Инсистирањем на активностима које покојника одређују као динамично биће, „текст” тужбалице сакрива реално стање и онемогућава деловање злих сила које би угрозиле прелазак. Истицањем особина које припадају људима (кретање, говор, и слично) одржава се илузија о наставку постојања, негира прекид и коначност (Danforth 2004: 161). Метафорични језик тужбалице истовремено је естетизација и заштита.

Доживљена као просторно премештање, у веровањима и обреду, смрт је и у тужбалицама дефинисана као одлазак покојника на пут, пут који води ка свету предака. Мотив пута и путовања у тужбалицама није, међутим, повезан једино са активностима у сфери мртвих. Обликовани на другачији начин, они сведоче о тужбалици као тексту који се формира у оквирима основне супротности живи: мртви. Усклађени су са неким елементима структуре обреда (постојање граничне сфере, прелаз преко ње), али и са идејом о наставку активности типичних за живе – у царству мртвих.

Кретање и пут живих у тужбалицама остварује се у вези са реалним правцима кретања (пут као просторна веза између дома и гроба) и увек је у границама социјалног простора. Живи се крећу путем који води ка гробу (који

5 Повезаност тужбалице са погребним манифестацијама не значи, међутим, да овај жанр не може бити и самосталан, ван обреда, или повезан са другим обредима (свадба, нпр.) или усменим и писаним жанровима, нпр. са епском песмом, житијима, похвалама и слично (Čistov 2005: 192; Milošević Đorđević 2011: 179–190).

је нова кућа покојникова)⁶, а то је кретање мотивисано обредним законитостима (учешће у погребној поворци, ритуално посећивање гроба након сахране – о даћама и задушницама) и личним емоцијама: *Да њонесу божјем дому, / дом ши јадан, / а њропраше шавном гробу, / аох, дому!* (Vrčević 1986: 121). У оба случаја кретање је фреквентно и подразумева двосмерност на правцу чије крајње, суротно постављене тачке чине дом живих и дом мртвих (гроб): *Јао куку мене, да л' се надаш, / Јао куку грдној, да ши дођем, / Јао куку мене, да ше њишам, / Јао куку мене, јеси ли се, / Јао куку грдној, навикнуо / Јао куку Мирко, куће нове* (Mijatović 1907: 92); *Близу њу ше окућити / свакој дана долазити* (Шаулић 1929: 32). Фреквенција је изражена и у примерима са мотивом гроба у гори, уз истицање немогућности реализације таквог кретања ка специфичном гробном месту⁷: *Кућо моја исцражњена! / у њланини и њусињњи, / ње му мајка доћ' не може, / свакој дана и неђеље* (Šaulić 1929: 1). Посетиоци гробова који се налазе ван сакралног простора гробља (гора, бојно поље и слично) у тужбалицама су звери, припадници дивљег и такође опасно кодираниг света: *Туда нико не долази, / осим вуци и бајци, и несрејни гавранови* (Šaulić 1929: 1), *Бе му нико не долази, / како вуци да нашрче, / ил' гаврани да налете* (Šaulić 1929: 60).

Са елементима обреда подударни су примери покретања ожалосћених (тужилица и родбине, чланова заједнице) на вест о смрти и кретања ка дому преминулог (Karadžić 1972: 260–262): *Немојше се зачудити, / грује моје, / ни ајдурци ни њујници, / аох јујрос, / куда смо се ујушили, / зли нам њуји, / ше зле њјесне зачињемо, / ја кукала* (Vrčević 1986: 183). Сличну атрибуцију има и пут којим се родитељи покојника крећу према месту погибје, при чему се као зло одређује време поласка (доследно хтонске природе): *Ја њо ноћи њужна њођох* (Šaulić 1929: 239), *Родителји ошгоше шавној ноћи у њоноћи* (Šaulić 1929: 99), *Опремих се у срешање, / док ме среше књионоша, / с црним њласом без бијела, [...] њонијех се са ранама, / ња најријед без живоша, / сина нађох насред њуша* (Šaulić 1929: 31).

Живи и мртви у тужбалицама (и обреду)⁸ заједнички прелазе једну етапу пута који води од куће преминулог ка граници светова (ка гробу). Од те гра-

6 Елементи веровања у гроб као ново пребивалиште покојника одразили су се и на материјалну сферу обреда. Отуд су на гробовима прављене импровизоване кућице, на крстове стављани стилизовани кровови (Mallory, Adams 1997b: 152; Ćistić 1982: 111).

7 Митско-религиозне представе такође представљају основу према којој се обликују смрт и сахрањивање у другим усменим жанровима. Епска песма региструје гроб као вечну кућу, чак и на просторима који су у њеном свету кодирани као дивљи, туђи и опасни (Detelić 2013: 99–118).

8 Говорећи о разликовању реалног и концептуалног пута, Бајбурин истиче да се реални окончава на гробљу, означавајући завршетак живота у свету живих, док концептуални није замишљен као коначна смрт, већ као прелаз покојника у статус који му омогућава да постане покровитељ живима (статус претка) (Bajburin 1993: 114–115).

нице, душа мртвог наставља путовање сама (тело остаје у гробу, живи пред гробом). За разлику од пута живих који се барем у обреду везује за реално кретање и путовање, пут и путовање мртвих (осим до гроба) представљају пример метафоричког обликовања. Исто тако, у супротности са поимањем пута живих, метафорично путовање мртвих у тужбалицама одликује се једносмерношћу, неповратношћу и растварањем у неодређености онога света (Nevskaја 1990: 137). Одликује га, такође, и динамичност, за разлику од путева преминулог у свету живих, обележеним пасивношћу и деструкцијом: *А путиши ти зарасиоше, / куда си ми путовао, / куда с четом четовао* (Šaulić 1929: 61).

Мотив пута на који креће покојник одређује се у тужбалицама у оквиру релација близу : далеко (*далеко си одлетио*, Vгčević 1986: 160; *пути галеки*, Karadžić 1972: 267), светло : тамно (*но на дује, шавне пуше*, Vгčević 1986: 120), горе : доле (*а одлеће на високо*, Vгčević 1986: 155; *ти се не дај у дубине, / но полейши у висине*, Šaulić 1967: 191). Савладавање пута и припајање новој димензији коначно одређује позицију покојника који преласком престаје да припада сфери живи : своји и прикључује се сфери мртви : туђи (Nevskaја 1990: 139).

У досадашњим истраживањима модела света у оквирима опозиције близу : далеко Топоров и Иванов указали су на пут као оваплоћење другог сегмента (далеко). У тим оквирима они уочавају везе између пута и дрвета, нарочито у представама о дрвету света – оно се може одредити и као пут који повезује овај и онај свет (Ivanov, Toporov 1965: 165–168; Sedakova 2004: 55). У таквом контексту, пут је и онострани простор по себи и простор који ка оностраном води (Sedakova 2004: 55).

Од представа о облицима које душа може имати зависе номинација покојника и његово кретање. Он се, као човек, одређује ходањем (*сад ми идеш*, Мijatović 1907: 79; *куд полазиши, ти изађи, да јој гођеш*, Буšetić 1902: 26, 28, 29), као птица или вила – летењем, подизањем (*далеко си одлетио, / мој пауне, / у тебе су млада крила, / крило Петро, / те рашири крила твоја, / млада вило, / па полейши, те долеши, / мој соколе*, Vгčević 1986: 155–156; *Бе си ми се подигао, / мој соколе?* Vгčević 1986: 128; *Немој лета заљешити / код бијеле цркве ове*, Šaulić 1929: 83). Кретање покојника обликује се и експлицитно као путовање: *Бе си, бане, упутио?* (Karadžić 1972: 263) *За њим сџара мајка пристијаше, / Те га сјагом она заклинаше, / да не иде тамо на те пуше [...] мене ваља тамо пуштовати* (Karadžić 1972: 268).

Почетак путовања мртвих одређен је прекидањем животних функција и одвајањем душе од тела. Умирање условљава промену светова (*Да се неко пресџавио, / бијел' свијет мијенио*, Šaulić 1929: 199). Колико је у тужбалицама боравак душе доживљен као привремен и колико она стреми ка другим просторима показује и пример путовања које почиње на месту смрти, усмерава се ка дому преминулог, а онда даље ка граничном простору: *Јеси л' мога пуштовати, / о мој злато! / на тебе су ирдне ране, / рано злато! / Па си шрудан и уморан, / добро моје! / Из далека пушћујући, / куку кући! / Кад улезе, не сједе*

нам, / с јагом сјели! / Ниш нас ниша јесмо л' здраво, / Не живјели! / Но се одмах сиремаш сшаде, / Сшала с јагом! / Као да ћеш у свашове, / сваше диван! (Šaulić 1929: 142–143). У складу са системом забране регистравања стања које означава смрт, у поетском свету тужбалице непокретност, као један од основних атрибута неживог тела, објашњава се умором од далеког пута (међутим, лексема *умор* посредно успоставља везу са прекидом живота – уморити значи и убити (RSKJ 1990: 517; Mallory, Adams 1997a: 150).

Полазак на пут најчешће је одређен као изненадан, а путник као изузетно динамичан: *Куд си данас похишао?* (Соговић 1908: 281); *А куд ли си уишао?* (Šaulić 1929: 188); *Јао мене, а ши оге, / Јао њрној, изненада, / Јао мене, и без с Бојом,* (Мијатовић 1907: 79, 80); *Шшо ошнде шако рано,* Vгчевић 1986: 120; *Па се јушрос зачудише [...] ђе им оге без нишања,* (Vгчевић 1986: 1209–130). Маркира се и почетна фаза кретања: *Но си, чоче, њри крешању* (Šaulić 1929: 282).

Да се покојник заиста доживљава као путник те да је реч о изузетно архаичном слоју (Mallory, Adams 1997b: 151) показује низ примера у којима је одређен изразом утреник (RSKJ 1990: 624; Karadžić 1969: 792–793): *Полешите ушреници; Мој њремлади ушрениче; Све рејруше њозобаше / ушренике* (Šaulić 1929: 40, 239, 140).

Метафорична замена смрти путовањем остварена је и у поетским сликама покојника који се припрема за пут, опрема, украшава: *Куд си ми се опремио, синко?* (Karadžić 1972: 267), *Шшо л' се шако наресио?* (Vгчевић 1986: 119), *Дивно сам је нажишила, / ђеверима ошравила* (Šaulić 1929: 229). Укућани ишчекују да се с пута врати: *Јушрос мајка уранила, / брајо Јоко, / њољедује на све сшране, / сшала с јагом, / ошкуд ћеш јој долећети [...] А сешре ше изљедују, / јад их виђе, / кад ћеш обор њодизаши, / дивна љаво, / да исшрче, да ше срешју, / срешњи доме, / њрима копа и оружје, / њранаш боре* (Vгчевић 1986: 194); *Јао куку мене, швоја деца [...] Јао куку мене, већ нишају, / Јао куку њрној, је ли, нано, / јао куку мене, хоће л' шаја, / Јао куку њрној, / и већ скоро, / Јао куку мене, да нам дође; / Јао куку мене, / шша ће нама, / Јао куку њрној, да донесе* (Мијатовић 1907: 92).

Разлози за кретање на пут такође су пример замене којом се игнорише реални узрок (смрт од болести, погибија и слично), а формира имагинарни, према примерима из живота живих (одлазак у сватове, у школу, жеља за сусретањем...). И њима доминира постављање дистанце према живима и уклањање исте према мртвима: *Или си се зажељела, / ђеверова соколова, / који су ше дожуђели* (Šaulić 1929: 225). Усмереност ка новој заједници и прекидање везе са старом огледа се и у обликовању мотива растанка и избору термина којима се означава одвајање и полазак⁹ (оставити, омрзнути, одметнути се,

9 И сам обред подразумева етапе које се односе на одвајање управо у оваквом облику: покојника износе из куће тако да је он њој окренут леђима, не лицем.

одустати, отићи без освртања): *Да обрнеш твоје плећи, / твоје плећи својој кући / и цијелој породици* (Šaulić 1929: 282); *Одметну се кућни старјешина / из овога дома жалоснога* (Karadžić 1972: 268), *Што остави мајку твоју* (Šaulić 1929: 55). Одлазак покојника обликује се у појединим примерима формулама у чијој се основи налази опозиција оде : оста. Она подразумева и релацију мртви: живи, при чему се први сегмент опозитног блока везује за покојника (оде), а други за живе чланове породице: *Куку шаша, куд се стремаш, / Куку шаша, да ми идеш, / а где мене, / куку шаша, ти остављаш* (Мijatović 1907: 81–81). У епским песмама прожимање ових опозиција супротно је: *оде* се односи на живог, *оста* на мртваг актера догађаја, када се ова формула кретања (Detelić 1996: 183–185) користи за регистровање погубних последица сукоба (видети нпр. Karadžić 1988: 298; има у епици примера другачије употребе, када су сви актери живи, али се крећу у различитим смеровима Karadžić 1988: 169, или су једни активни, други пасивни, Karadžić 1988: 182).

Циљ пута који се одређује и као пресељење (*Бе си ми се опремио, / па кренуо на сељење?* Šaulić 1964: 455) припада свету предака, а представе о њему у поетском „тексту” мање–више су јасне. Запажено је како организација света мртвих у њима умногоме одговара свету живих (Џajkanović 1994a: 55–58). Као што живи испраћају покојника на пут и желе да им се врати, тако га преци на том путу сусрећу, дочекују (*Ти ћеш тамо нашој мајци, / она ће те дочекаћи, Дžaković 1962: 50; Имаш милу браћу твоју, / Који ће те дочекаћи, / У њују те сусрећаш / и жељно те задрлиши, Karadžić 1975: 125*). Комуникација која је на почетку пута прекинута са живима, сада се успоставља са мртвима. Вербални контакт са њима представља посредну конекцију предака са живим потомцима: преминули има функцију гласника који треба да каже *тамо за овомо* (Šaulić 1929: 333), пренесе вести о живима, поздраве мртвима (Šaulić 1929: 122; Vrčević 1986: 84). Комуникација је потпуна: преци¹⁰ се обраћају новодошавшим, распитују се о потомцима (Karadžić 1975: 125).

Простори оног света у које путник-покојник стиже најчешће су дефинисани као они који припадају природним, космичким сферама, понекад јасно атрибуираним као простори на којима бораве демонска бића (море, гора¹¹, небо, недефинисан простор): *Но полейи на висине њуш Ловћена високога / Те су јеле и борови, / млади боре оборени, / Бено жива шече вода, / А код воде виле сједе, / Вилениче* (Šaulić 1967: 191); *Ни на коњу, ни на седлу, / Но све небом и облаком* (Šaulić 1929: 16); *Златни ступе чак до неба* (Šaulić 1929: 279). И други сакрални простори помињу се као они ка којима се упућују душе преминулих (црква, манастир). У незнатном броју примера уочени су слојеви карактери-

10 Грађа сведочи о различитим формама номинације и детерминације предака: веља добра, добра, наздравље мртвачко, вељи сабор, дом велики.

11 Море и гора типични су митопоетски простори (Nevskaja 1980: 239).

стични за хришћанске представе о рају и паклу као оностраним просторима (*Душе ви се престаивиле, / у рај ви се поштавиле*, Šaulić 1929: 50).

Кретање душе није, међутим, у тужбалицама усмерено једино ка поменим просторима. Бројни су примери упућивања душа погинулих ратника¹² ка просторима бојног поља које је симбол смрти и умирања: *Још у тебе над' имамо, / да се кренеш крајевима, / од проклејој Црној Вра, / До зла Скадра и Бојане, / до проклејој варош Шпийи* (Šaulić 1929: 202); *Али ћу те браше молиш', / ако пођеш Бардањолу / до Јована рањенога, / Ти си јунак под крилима, [...]* *Јована си осветио / и код њега долешио* (Šaulić 1929: 238); *Разви крила као вила, / а пољети до бојишта, / Бојној поља! / [...]* *Борци су се окупили, / на пољану Обилића* (Šaulić 1929: 319). Онострану семантику ових локуса интензивирају и фреквентни атрибути: крваво, несретно, проклето, зло. Има примера који и без конекција са путовањем душа јасно маркирају бојно поље елементима дивљег и демонског: *Јуначки сте поинули на вучије вијалиште, / На врановско трајалиште* (Šaulić 1929:151). На небу окупљене душе мртвих ратника представљају *дивни рог* на простору узвишених и славних (*поље Обилића*), оне су „блажени покојници, заштитници својих потомака и верника” (Loma 2002: 137).

Шире пространство као пут којим се у оностраном креће душа изражава се у формулама кретања „крајевима”. У тим оквирима, њена се активност пореди са космичким елементима (сунце, звезде, месец). Бескрајна слобода у кретању неограниченим просторима, досезање највиших нивоа (планине, небо), могли би бити елементи захваљујући којима би се ове поетске слике могле тумачити као рефлекс представа о цикличном кретању душе, о трансформацији која дух приближава природном стању, оном „пре бића” (Важбурин 1993:106), инкарнацији и враћању у свет живих у новом облику¹³ (Џајкановић 1994b: 74). Према веровањима, тај повратак је везан само за циклично (календарски или животно време), не и за кретање напред-назад. У тужбалицама се кретање назад ка сакралној граници између светова обликује као потенцијално (мотиви позива мртвима да се врате, молба да се не задржавају – *немој тамо зачамати, зашрајати*) и остварено у слици појављивања мртвог који долази да би узео нови живот/ душу (мотив „грабења” душа).

У тужбалицама је фреквентан мотив немогућности повратка из сфере оностраног. Метафорично путовање није путовање са кога се враћа: *ми су*

12 О паганској основи мотива небеског царства на које се упућују душе погинулих раника видети: Loma 2002: 136 и даље. О сродности представа које се поетски обликују у епској песми, тужбалици и митолошким песме сведоче и локус „три града” као типично онострани, намењен боравку душа преминулих („Е ја одох овој грађевини, / Наћ' ћу тамо три града царева, / У првоме жарка сунца нема, / У другоме љети воде нема, / У трећему зими огња нема, / Ту ћу вама вијек вјековати”, Karadžić 1972: 268).

13 У тужбалицама има примера да се дете рођено након очеве смрти зове змијом, а змија је према древним схватањима инкарнација претка (videti: Џајкановић 1994b: 67).

пути негохоги, (Vrčević 1986: 88); *где све оде да с' не враћи*, (Mijatović 1907: 93); *кад оглеће, не долеће* (Vrčević 1986: 217).

Повратак мртвог у тужбалицама доследно је одређен као опасно нарушавање границе између светова и нежељено прожимање сфера живота и смрти. У лику покојника који се враћа оваплоћена је смрт. Он, као и она, долази из света мртвих, продирући и насилно делујући одузима животе (речником тужбалице - граби их): *Што се често ти доклањаш, / тако дивну браћу грабиш* (Šaulić 1929: 97). Да је такав покојник доживљен као демон показује и пример у коме је покојник у истој формули замењен вилом: *виле коло зачиниле, / ња ми браћа заграбиле / оба крила саломиле, / у планину огнијеле* (Šaulić 1964: 452).

У тужбалицама које су чиниле истраживачки корпус не може се говорити о доследно спроведеном процесу метафоризације на свим нивоима (преминули, сродство, тужилица) на какав је, поводом класичне грађе руских тужбалица, указивао Чистов (1997: 474). У њима се поред метафоричних (Шјина 2012: 158) запажају и необредне номинације покојника именом (Андро, Ноко; Јелена), откривање сродства (сине, кћери, тата, сестро, брате), да не помињемо отвореније референце на стварно стање покојника (смрт). Ипак, врло очуван и чест мотив путовања у други свет (у чијој је основи метафорично приказивање смрти) показује, између осталог, чврсте везе тужбалице са обредом. Значај тог путовања за покојника и живе учинио је мотив пута стабилним и развијеним у „језику” ритуала и поетском језику тужбалице. Спољашњи услови у којима се тужење кроз време спроводило могли су се мењати (клима, друштвено-историјске околности), али је идејна страна била отпорнија на измене управо због чињенице да је садржавала основне и опште представе о живљењу и умирању (Торогов 1987: 10).

Колико је представа о путу и путовању била активна и витална у тужбалицама показује и њено присуство на разним нивоима садржинске и изражајне формулативности. Иако се тужбалица, будући често израз личне емоције поводом конкретне, свагда различите смрти, није одликовала тако чврстим системима формулативности и варијантности попут неких других усмених жанрова, она је подразумевала употребу средстава одређених традицијом и свешћу заједнице у којој је настајала. У том смислу, она је, као резултат поетски обликованих митолошко-религиозних представа, трајала, преносила се на нове нараштаје који су је усвајали свесно или несвесно – све до времена у којима је, доживљена као архаично и недостојанствено изражавање туге, постепено нестајала.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ / REFERENCE LIST

- Arukask 2011: M. Arukask, "Communicating across the border: what burial can tell us about old beliefs", *Estonian Journal of Archaeology*, 15, Tallin – Tartu: Estonian Academy of Sciences in collaboration with the Institute of History, Archaeology and Art History of Tallinn University, and the University of Tartu, pp. 130–150.
- Vajburin 1993: A. K. Vajburin, *Ritual v tradicionnoj kul'ture: Strukturno – semantičeskij analiz vostočnoslovjanskij obrjadov*. Sankt Peterburg: Nauka. [orig.] Байбурин 1993: Байбурин, Альберт Кашфуллович. *Ритуал в традиционнo кул'туре: Структурно-семантичeский анализ вoстoчнoславянских обрядов*. Санкт Петербург: Наука.
- Bušetić 1902: T. M. Bušetić, *Srpske narodne pesme i igre sa melodijama iz Levča*, muzički priredio S. St. Mokranjac, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije. [orig.] Бушетић 1902: Т. М. Бушетић, *Српске народне песме и игре са мелодијама из Левча*, музички приредио С. Ст. Мокрањац, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Čajkanović 1994a: V. Čajkanović, „Donji svet kod starih”, V. Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folklor 1925–1942*, Beograd: Srpska književna zadruga Beogradski izdavačko-grafički zavod, str. 51–74. [orig.] Чајкановић 1994а: В. Чајкановић, „Доњи свет код старих”, В. Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора 1925–1942*, Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод, стр. 51–74.
- Čajkanović 1994b: V. Čajkanović, „Kult mrtvih”, V. Čajkanović, *Studije iz srpske religije i folklor 1925–1942*, Beograd: Srpska književna zadruga Beogradski izdavačko-grafički zavod, str. 46–50. [orig.] Чајкановић 1994а: В. Чајкановић, „Култ мртвих”, В. Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора 1925–1942*, Београд: Српска књижевна задруга: Београдски издавачко-графички завод, стр. 46–50.
- Čistjakov 1982: V. A. Čistjakov, „Predstavljenija o doroge v zagrobnij mir v russkih pohoronnyh pričitanijah XIX–XX veka”, *Obrjady i obrjadovij fol'klor*, Moskva: Nauka, str. 114–127. [orig.] Чистяков 1982: В. А. Чистяков, „Представления о дороге в загробный мир в русских похоронных причитаниях XIX–XX века, *Обряды и обрядовый фольклор*, Москва: Наука, стр. 114–127.
- Čistov 2005: K. V. Čistov, „Pričitanija u slovjanskij i finno-ugorskih narodov (nekotorye itogi i problemu)”, *Folklor. Tekst. Tradicija*, Moskva: OGI, str. 186–198. [orig.] Чистов 2005: Чистов, К. В. „Причитани у славянских у финно-угорских народоv (некоторые итоги и проблем)”. *Фолклор. Текст. Традициjа*. Москва: ОГИ. стр. 186–198.
- Ćorović 1908: V. Ćorović, „Tužaljke”, *Brankovo kolo*, XIV, br. 11, 12, 16, 18, 20, 22, str. 172–174, str. 184–186, str. 245–248, str. 280–282, str. 309–310, str. 355–356. [orig.] Ђоровић 1908: В. Ђоровић, „Тужалке”, *Бранково коло*, XIV, br. 11, 12, 16, 18, 20, 22, стр. 172–174, стр. 184–186, стр. 245–248, стр. 280–282, стр. 309–310, стр. 355–356.
- Danforth 2004: L. M. Danforth, „Metaphors of Meditation in Greek Funeral laments”, *Death, Mourning, and Burial*, ed. A. C. G. M. Robben, Oxford: Blackwell publishing, pp. 156–166.

- Detelić 1996: M. Detelić, *Urok i nevesta: poetika epske formule*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut; Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu, Centar za naučna istraživanja. [orig.] Детелић 1996: М. Детелић, *Урок и невеста: поетика епске формуле*, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт; Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, Центар за научна истраживања.
- Detelić 2013: M. Detelić, „Grob u gori: sadejstvo prostornog i biljnog kodiranja u epici”, *Bilje u tradicionalnoj kulturi Srba*, ur. Z. Karanović i J. Jokić, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakulteta, str. 99–118. [orig.] Детелић 2013: М. Детелић, „Гроб у гори: садејство просторног и бильног кодирања у епници”, *Билје у традиционалној култури Срба*, ур. Зоја Карановић, Јасмина Јокић. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, стр. 99–118.
- Džaković 1962: V. Džaković, *Narodne tužbalice: antologija*, Beograd: Narodna knjiga. [orig.] Џаковић 1962: В. Џаковић, *Народне тујбалнице: антологија*, Београд: Народна књига.
- Ијина 2012: J. N. Ијина, Nominacii umeršego v severnorusskih pohorono-pominal'nyh pričitanijah”, *Ot kongresa k kongresu. Materialy Vtorogo Vserosijskogo kongressa fol'kloristov*. Sbornik dokladov, sost. V. E. Dobrovol'skaja, A. B. Ipolitova, A. S. Kargin, tom 4, Moskva: Gosudarstvennyj respublikanskiy centr russkogo fol'klora, 156–168. [orig.] Ильина 2012: . Н. Ильина, „Номинации умершего в севернорусских похороно-поминальн х причитаниях”. *От конгреса к конгрессу. Материалы Второго Всероссийского конгресса фольклористов*. Сборник докладов, сост. В. Е. Добровольска , А. Б. Ипполитова, А. С. Каргин. Том 4. Москва: Государственный республиканский центр русского фольклора, 156–168.
- Ivanov, Toporov 1965: V. V. Ivanov, V. N. Toporov, *Slavjanske jazykovye modelirujušće semi-otičeskie sistemy*, Moskva: Nauka. [orig.] Иванов, Топоров 1965: В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва: Наука.
- Karadžić 1975: V. S. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knjiga 1, Sabrana dela Vuka Karadžića, Beograd: Prosveta. [orig.] Караџић 1975: В. С. Караџић. *Српске народне пјесме*, књига прва. *Сабрана дела Вука Караџића*. Београд: Просвета.
- Karadžić 1972: V. S. Karadžić, *Život i običaji naroda srpskoga*, u: *Etnografski spisi*. Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. 17, Beograd: Prosveta. [orig.] Караџић 1972: Караџић, Вук. *Живот и обичаји народа српскога*, у: *Етнографски списи*. Сабрана дела Вука Караџића, књига седамнаеста. Београд: Просвета.
- Karadžić 1987: V. S. Karadžić, *Srpski rječnik : (1852)*. 2, [R-Š], Beograd: Prosveta. [orig.] Караџић 1987: В. С. Караџић, *Српски рјечник : (1852)*. 2, [Р–Ш], Сабрана дела Вука Караџића, Београд: Просвета.
- Karadžić 1988: V. S. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. 2, Sabrana dela Vuka Karadžića, Beograd: Prosveta [orig.] Караџић 1988: В. С. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. 2, Сабрана дела Вука Караџића, књ. пета, Београд: Просвета.
- Loma 2002: A. Loma, *Prakosovo: slovenski i indevropski koreni srpske epike*, Beograd: Balkanološki institut. [orig.] Лома 2002: А. Лома. *Пракосово: словенски и индевропски корени српске епике*, Београд: Балканолошки институт.

- Loma 2005: A. Loma, „Misterija praga: Obredi prelaza Arnolda van Genepa na pragu svoga drugog stoleća”, A. Van Genep, *Obredi prelaza*, Beograd: Srpska književna zadruga, VII–XLI. [orig.] Лома 2005: А. Лома, „Мистерија прага: Обреди прелаза Арнолда ван Генепа на прагу свога другог столећа”, А. Ван Генеп, *Обреди прелаза*, Београд, Српска књижевна задруга, VII–XLI.
- Mallory, Adams 1997a; J. P. Mallory, D. Q. Adams, “Death”, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London: Fitzroy Dearborn, pp. 150–151.
- Mallory, Adams 1997b; J. P. Mallory, D. Q. Adams, “Death Beliefs”, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London: Fitzroy Dearborn, pp. 151–152.
- Mijatović 1907: S. M. Mijatović, *Običaji srpskoga naroda iz Levča i Temnića*, Srpski etnografski zbornik, Knj. 7, Običaji naroda srpskoga, knj. 1, Beograd: Srpska kraljevska akademija, стр. 1–169. [orig.] С. М. Мијатовић, *Обичаји српскога народа из Левча и Темнића*, Српски етнографски зборник, Књ. 7, Обичаји народа српскога, књ. 1, Београд: Српска краљевска академија, стр. 1–169.
- Milošević-Dorđević 2011: N. Milošević-Dorđević, *Radost prepoznavanja*, Novi Sad: Izdavački centar Matice srpske. [orig.] Милошевић-Ђорђевић 2011: Н. Милошевић-Ђорђевић, *Радошћ препознавања*, Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Nevskaja 1980: L. G. Nevskaja, „Semantika dorogi i smenžyh predstavlenij v zogrebal'nom obrjade”, *Struktura teksta*, Moskva: Nauka, стр. 228–239. [orig.] Невская 1980: Л. Г. Невская, „Семантика дороги и смежных представлений в погребальном обряде”, *Структура текста*, Москва: Наука, стр. 228–239.
- Nevskaja 1990: L. G. Nevskaja, „Balto-slovjanskoe pričitanie: rekonstrukcija semantičeskoj struktury”, *Issledovanija v oblasti baltoslovjanskoj duhovnoj kul'tury. Pogrebal'nyj obrjad*, Moskva: Nauka, стр. 135–146. [orig.] Невская 1990: Невская Л. Г. „Балто-славянское причитание: реконструкция семантической структуры”. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва, стр. 135–146.
- Pentikäinen 1997: J. Pentikäinen, “Laments”, *Folklore: an encyclopedia of beliefs, customs, tales, music and art*. Ed. Thomas A. Green. Santa Barbara: ABC-Clío, pp. 481–482.
- RSKJ 1990²: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, drugo fototipsko izdanje, Novi Sad: Zagreb, Matica srpska, Matica hrvatska. [orig.] РСКЈ 1990²: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, друго фототипско издање. Нови Сад – Загреб : Матица српска – Матица хрватска.
- Sedakova 1983: O. A. Sedakova, „Metaforičeskaja leksika pogrebal'nogo obrjada”, *Slovjanskoe i balkanskoe jazikoznanie*, Moskva: Nauka, стр. 204–220. [orig.] Седакова 1983: Седакова, О. А. „Метафорическая лексика погребального обряда”, *Славянское и балканское языковедение*. Москва: Наука, стр. 204–220.
- Sedakova 2004: O. A. Sedakova, Poetika objada: pogrebal'naja obrjadnost' vostočnyh i južnyh slovjan, Moskva: Indrik. [orig.] Седакова 2004: О. А. Седакова, *Поэтика обряда: погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва: Индрик.
- Toporov 1987: V. N. Toporov, „Zametki po pohoronnoj obrjadnosti”, *Balto-slovjanskije issledovanija 1985*: Moskva: Nauka, стр. 10–52. [orig.] Топоров: 1987: В. Н. Топоров, „Заметки по похоронной обрядности”, *Балто-славянские исследования 1985*: Москва: Наука, стр. 10–52.

- Van Genep 2005: A. Van Genep, *Obredi prelaza*, Beograd: Srpska književna zadruga. [orig.]
Ван Генеп 2005: А. Ван Генеп, *Обреди прелаза*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Šaulić 1929: N. Šaulić, *Srpske narodne tužbalice*, Beograd: Narodna misao. [orig.] Шаулић
1929: Н. Шаулић, *Српске народне туžбалице*, Београд: Народна мисао.
- Šaulić 1964: N. Šaulić, „Tužbalice ponajviše iz durmitorskog kraja”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 42, str. 455–466.
- Šaulić 1967: N. Šaulić, „Lirske pesme i tužbalica (iz ostavštine)”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 43, str. 181–201.
- Vrčević 1986: V. Vrčević, *Tužbalice*, Titograd: Pobjeda. [orig.] Врчевић 1986: В. Врчевић,
Туžбалице, Титоград: Побједа.
- Zečević 1982: S. Zečević, *Kult mrtvih kod Srba*, Beograd: „Vuk Karadžić” – Etnografski muzej.
[orig.] Зечевић 1982: С. Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд: „Вук Караџић” –
Етнографски музеј.

Danijela Popović-Nikolić

TAKE WING TOWARDS THE HORIZON LIKE THE SUN TOWARDS THE SKY: THE MOTIF OF PATH AND JOURNEY IN ELEGIES

Summary

Based on the research results of the motifs of the road/path and the journey from the corpus of oral dirges, we can conclude that it is a frequent and exceptionally stable element of this poetic genre. The paper explores ancient representations which formed the ritual and the accompanying oral poem. The essence of these representations was the belief in life after death. They influenced directly the replacement of the actual death with a metaphorical one, transformed by the ritual. In oral dirges, death is abstracted and negated by the domination of scenes which belong to the world of the living. Death represented as a journey is a manifestation of the need to protect the deceased, distance him from the world of the living and, finally, completely surrender him to the world of the dead. The influence of such concepts manifests itself in the nomination of the protagonist, the attribution of the deceased and the living, the poetic images of the beginning and the end of a journey, the space of this world and the one beyond.

Key words: the dirges, path, journey, funeral rites, metaphoric substitution, metaphor

Рад примљен: 6. 5. 2016.
Рад прихваћен: 14. 5. 2016.